Это цифровая коиия книги, хранящейся для иотомков на библиотечных иолках, ирежде чем ее отсканировали сотрудники комиании Google в рамках ироекта, цель которого - сделать книги со всего мира достуиными через Интернет.

Прошло достаточно много времени для того, чтобы срок действия авторских ирав на эту книгу истек, и она иерешла в свободный достуи. Книга иереходит в свободный достуи, если на нее не были иоданы авторские ирава или срок действия авторских ирав истек. Переход книги в свободный достуи в разных странах осуществляется ио-разному. Книги, иерешедшие в свободный достуи, это наш ключ к ирошлому, к богатствам истории и культуры, а также к знаниям, которые часто трудно найти.

В этом файле сохранятся все иометки, иримечания и другие заииси, существующие в оригинальном издании, как наиоминание о том долгом иути, который книга ирошла от издателя до библиотеки и в конечном итоге до Вас.

Правила использовапия

Комиания Google гордится тем, что сотрудничает с библиотеками, чтобы иеревести книги, иерешедшие в свободный достуи, в цифровой формат и сделать их широкодостуиными. Книги, иерешедшие в свободный достуи, иринадлежат обществу, а мы лишь хранители этого достояния. Тем не менее, эти книги достаточно дорого стоят, иоэтому, чтобы и в дальнейшем иредоставлять этот ресурс, мы иредириняли некоторые действия, иредотвращающие коммерческое исиользование книг, в том числе установив технические ограничения на автоматические заиросы.

Мы также иросим Вас о следующем.

- Не исиользуйте файлы в коммерческих целях.
  Мы разработали ирограмму Поиск книг Google для всех иользователей, иоэтому исиользуйте эти файлы только в личных, некоммерческих целях.

- Не отиравляйте автоматические заиросы.
  Не отиравляйте в систему Google автоматические заиросы любого вида. Если Вы занимаетесь изучением систем машинного иеревода, оитического расиознавания символов или других областей, где достуи к большому количеству текста может оказаться иолезным, свяжитесь с нами. Для этих целей мы рекомендуем исиользовать материалы, иерешедшие в свободный достуи.

- Не удаляйте атрибуты Google.
  В каждом файле есть "водяной знак" Google. Он иозволяет иользователям узнать об этом ироекте и иомогает им найти доиолнительные материалы ири иомощи ирограммы Поиск книг Google. Не удаляйте его.

- Делайте это законно.
  Независимо от того, что Вы исиользуйте, не забудьте ироверить законность своих действий, за которые Вы несете иолную ответственность. Не думайте, что если книга иерешла в свободный достуи в США, то ее на этом основании могут исиользовать читатели из других стран. Условия для иерехода книги в свободный достуи в разных странах различны, иоэтому нет единых иравил, иозволяющих оиределить, можно ли в оиределенном случае исиользовать оиределенную книгу. Не думайте, что если книга иоявилась в Поиске книг Google, то ее можно исиользовать как угодно и где угодно. Наказание за нарушение авторских ирав может быть очень серьезным.

О программе Поиск кпиг Google

Миссия Google состоит в том, чтобы организовать мировую информацию и сделать ее всесторонне достуиной и иолезной. Программа Поиск книг Google иомогает иользователям найти книги со всего мира, а авторам и издателям - новых читателей. Полнотекстовый иоиск ио этой книге можно выиолнить на странице `http://books.google.com/`

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

Минуло вже шість років, як умер той, кого ми отсе поминаємо. Менї — та, певно, не одньому менї — і доси дзвинять у душі і ті численні та щирі привіти з нагоди юбилея Його тридсятилїтньої дїяльности, що відбув ся в нашому містї 1894 р., і ті гіркі голосіння після Його трагічної смерти, в кілька місяцїв по юбилею, дзвинить і піднебесна хвала живому, на заході Його життя, і врочиста присяга Його давних приятелїв та новонавернених прихильників, на Його свіжій могилї, що йти муть усї за Ним і що поминки Його стануть усенародним українським святом, на-рівнї з поминками Шевченка. І щож? Із усеї тої „великих слів великої сили“ доси нема плоду, та пропало й богато з тої прихильности до Него, що показували Йому найблищі Його товариші ще тодї, як уся наша суспільність воювала з Ним. І як би не нинїшнї скромні вечірницї, не те, що увага до Небіщика (як я добре знаю) все-ж таки росте серед найновіщої верстви нашої галицької молодїжи, то, справдї, можна би впасти в розпуку за земляків...

Нема що ховати — треба признати ся прилюдно: культ Драгоманова, за тих шість років, не ріс, а падав, тим часом як культ Його земляка, Шевченка, росте постійно, і то не лише на цїлинї Руси-Украïни, але й в єї численних американських кольонїях.

Причини сему ясні. Шевченко — поет, а поезія, та ще Шевченкова, мусить притягати до себе чим раз ширші круги земляків; тай стати єї на заповнення Шевченківських вечірниць. Одна-дві деклямациї, чи сьпіви Шевченкових же віршів, кілька фраз на сю тему, в промові чи відчитї — і вечірницї в память Шевченка готові. Так сю річ звичайно практиковано у

нас; так воно практикуєть ся по більшій частинї і доси. Але є в культї Шевченка одна річ, що все виходила серіозно. Твори Шевченкові заспокоюють одну велику народну потребу чим раз ширших кругів земляків українського напрямку — потребу национальної самосьвідомости. Основний мотив Шевченкової поезиї — могуче национальне почутте, могуче власне тим, що вираженe живим змістом життя найширших верстов нашої нації — мужиків, обставлене всїма тонами їх радощів і горя. Ось чому Шевченко став немов би пророком — провідником українського национального почуття, українського национаїзму. Ось де і головна причина чим раз більшої популярности Шевченка серед нашої суспільности.

Драгоманов дуже ріжнить ся від Шевченка і яко дїяч і навіть яко особа. Почати з того, що Драгоманов у самім основнім у Шевченка — на око, його антітеза. Драгоманов не лише що не вважав себе українським национаїстом, але і дуже критикував український национаїзм, уважаючи його або беззмістним, або реакцийним, і то навіть у порівнанню з Шевченківським национаїзмом, бо і справдї: Шевченко таки критикував хиби української нації, тим часом як прихильники його, після його смерти, т. зв. українофіли, признавали українську нацию з усїми єї хибами — „усе те, мовляв, наше, рідне“ — і стояли на тому, що задля розвою Руси-України досить єї власних „национальних основ“, без усякого чужого впливу. Прихильники Шевченка були, значить, национально, індівідуаїстами-сепаратистами, і то, як бачимо, не лише супроти Москалїв, але і супроти всего культурного сьвіта.

Драгоманов ішов як раз у супротивний бік. Він був „космополїт-федералїст“, у найкращім розуміню сего слова — прихильник духового союза України з усїм культурним сьвітом.

Само собою розуміть ся, що межи нациями, з якими Драгоманов радив Українцям дружити, була й нация великоруська, котру він уважав близнятем

української нації. Драгоманов не радив Українцям цурати ся російської мови та літератури, з таким Пушкиним, Лермонтовим, Турґеневим і особливо Українцем же Гоголем, які, що до викінчення форми своїх творів, повинні були, на думку Драгоманова, служити взірцем українським писателям, не виключаючи і самого Шевченка, в творах котрого форма часто справді дуже недбала. Драгоманов стояв на тім, аби лишити на Україні російську викладову мову в школах вищих і середніх іще на довго, поки не вирусте ґрунт український у низу. Драгоманов був у загалї противний формулї українофілів: „усе від разу, на всїх полях, на підставі права нашого, яко самостійної нації — мовляв — навіть запорученого нам колись вражим Москалем". Драгоманов звертав увагу на те, що покликувати ся на історичні акти, яких власне й не було — неполїтично, а домагати ся від дужого Москаля всего наведеного вище, без найменчої при тому власної сили — по-простуєьмішно. Драгоманов радив Українцям добивати ся своїх прав не голословною теоретизацією, але працею по вселюдським основинам, арґументувати свої національні права на основі прав людських, а в усякім разї поступати більше практично, се б то арґументуючи свої національні права, стояти про око більше на становищи полїтичнім і педаґоґічнім — боронити автономію всїх територій Росії та резонність викладати дїтям науку в їхній національній мові, — на що мусять же пристати всї щирі прихильники полїтичної волї та просьвіти, навіть серед Великорусів. Драгоманов у загалї стояв за працю знизу в гору — за рідну мову в народних школах на Україні, за розвій популярної літератури в тій мові та за орґанізацію мас, що нею говорять, а там уже — казав він — ми, зростаючи в силу, підоймемо ся все вище і вище, до повного розвою нашої нації, на всїх полях.

Що до української літератури в російській Україні, то Драгоманов радив розвивати т. зв. „вищу літературу" лише в міру зросту дїйсних потреб, і пр

тому старати ся присвоювати українській літературі що найкраще з усесьвітних літератур, і то швидше, ніж се робить російська література, бо лише таким чином можна буде заставити інтеліґенцию на Україні взяти в руки українську книжку, тай Великорусів — признати raison d'être українській літературі. Теоретично, розвоєви української літератури, тай взагалі української нації, Драгоманов не клав ніяких меж, а казав, що нация наша розіветь ся неминуче до всего того, до чого спосібна по природі, — аби лише самі земляки про се дбали, а чужинці їм у тім не перешкоджали.

Українські націоналїсти не могли помирити ся з такими поглядами Драгоманова і розуміли змагання його так, що він буцім-то не признає прав української нації та підпирає на Україні російство. До сего прийшло і те, що Драгоманов дійсно не вважав Шевченка за ідеал поета-громадянина і навіть остро критикував його не лише за форму, але і за зміст його творів — тенденційних, які українські націоналїсти брали за проґрамові для розвою Руси-України, тим часом як, на думку Драгоманова, власне тоті твори Шевченка — найслабші і найменше придатні на провід нації, бо нема в них ясних, постійних, опроґрамлених ідей, а за те є вузький націоналїзм або навмисно дуреньковатий хлопізм зі „своєю мудрістю“ і т. п. Ворожня українських націоналїстів до Драгоманова за такі відносини до Шевченка прорвала ся зараз після смерти Шевченка 1861 р., в церкві київській з домовиною Шевченка, в характерних словах одного, — як пише Драгоманов у своїх спомінах, — пяненького землячка: „ти чого тут? — тобі тут не місце!“ Тим часом Драгоманов, зараз же, виголосив найкращу промову над домовиною Шевченка, на тему, що земляки не вміють шанувати своїх великих людий, за життя, а роблять се аж після їх смерти.

Українські націоналїсти лаяли — тай доси лають — Драгоманова за „руссофільство“, хоть на

докір йому вони не мали права — раз, тому
и-же був явним і лютим противником „обру-
я“, се б то росийщення правительством усїх
ликоруських национальностий держави, в тім
розуміють ся, і української нації, а друге, тому,
рагоманов працював лїтературно майже виключно
розвою України, в тім числї дуже богато по
ньски, тим часом як велика більшість його про-
ників того зовсїм не робила, та навіть не вміла
країньски і так, як умів Драгоманов. Сучасні
оманову Українцї по найбільшій частинї лише
ом бурмотїли про права української мови, лїте-
ри, націй, але фактично дуже мало робили задля
звою, мирили ся з російською лїтературою на
аїнї безмірно більше нїж Драгоманов, і при тому
айно з послїдом єї, черпали з того послїду всю
ю мудрість“, і вважали російську лїтературу
ким жерелом культури, тай мусїли вважати,
просту тому, що не знали нїяких европейських
, які знав Драгоманов.

Отею, як бачимо, безпідставну ворожню до Дра-
анова, за єго „русофільство“, давнїщі українські
ціоналїсти ширили і в Галичинї, межи народов-
ми, і тут тота ворожня закоренила ся була ще
ибше, хоть правду кажучи, народовцї галицькі мали
сего ще менше підстави, бо, що до Галичини, то
рагоманов від разу стояв за права української мови
різь: від народнїх шкіл до унїверзитета і усїх
рядів і закладів у східній Галичинї, а то тим більше
о вважав єю частину України за доконечну школу
ля російської Руси-України і через те раз-у-раз
овк Українцям, аби помагали Галичинам, аби зай-
мали ся галицькими справами яко своїми рідними,
а переносили в Галичину всю тоту свою роботу,
якої не можна було сповняти в Росиї. Галицькі на-
родовцї мали лише хиба тоту підставу вважати Дра-
гоманова „русофілом“, що він перший почав ширити
межи Галичанами українського та російського на-
прямку, поступову російську лїтературу, хоть рівно-

Digitized by Google

біжно з тим він же перший почав ширити межи Галичанами і поступові европейські твори (сам Драгоманов швидко вибив ся спід одинокого впливу російської літератури, дякуючи головно командировці його за границю в рр. 1870—4; ось що він пише про се в листї до д. Плохоцкого (27 Дек. 1893 р.): „і я грішний, звісно, почав образовуватись на рос. літературі. а потім мені пощастило стати під безпосередний вплив Европи, і од 1870-го р. я власне в Росиї собі учителїв не мав"). Із пропаґанди Драгомановим російської поступової літератури в Галичинї вийшло те, чого він і ждав, а не те, чого бояли ся Українці, російські і галицькі, се б то: не зроспіщенне галицько-руської молодїжи, але противно, укріпленне в українстві тої частини ей, що і без Драгоманова держала ся українства, та з'українщенне тої частини, що до того часу держала ся москвофілів — а ей було тоді в Галичинї богато більше ніж українофілів галицьких. Обертаючи ся до русофільської частини галицької молодїжи з великоруською літературою, радючи передруковувати кращі взірці ей в оріґіналї і навіть сам пишучи зразу в орґанї тої молодїжи „Друзї" по російськи, але при тому різко боронючи українство — Драгоманов показав тій молодїжи цїлу безодню межи галицьким рутеньством, яке доти вважали в Галичинї за роспіство, і дійсним роспіством або властиво великороспіством у літературї — двічі чужим Австро-Угорським Русинам, і переконав нарештї більшу частину москвофільської молодїжи в Галичинї, що Русинам австрийським користнїйше пристати до українщини.

Тим часом власне „роспійство" Драгоманова було тай досі є найпершою причиною непопулярности його серед українських націоналїстів, перепоною культу його на рівнї з Шевченком — і, повторяємо, причиною безпідставною ще і тому, що такого ж „роспійства" повно і в батька Шевченка, бо і він же писав богато по російськи та братав ся з Великорусами. Коли кому сего доконче треба, то кажемо, що Шевченко,

Digitized by Google

з усїми своїми творами і змаганнями — продукт усе російської культури — далеко більше ніж Драгоманов....

Друга важна причина непопулярности Драгоманова серед Українців була політичного характеру. Після Костомарівської програми, з її перестроєм Росії на вільну славянську федеральну державу — програми, котру врешті сам автор держав під 12-ма ключами, так що вона не була звістна в подробицях за його життя, — у Російських Українців не було ніякої політичної програми. Українські „політики", такі як Куліш і инші, надіяли ся кращої долї Руси-України або з боку, від якихось політичних катаклізмів, або згори: від бога небесного чи земного — царя. До царя російського з його урядом, Українці ставили ся незвичайно покірно, справдї мов дїти до батька, так само як Австрийські Русини до свого цїсаря. Виднійші Українці нераз писали до царя та до його урядників „супліки" про „кривди України", розуміеть ся, не тикаючи основи тих кривд, і забігали до шефів російського уряду, — звичайно до найпідлїйших на „щиру розмову", де або відрікали ся батька і матери, або старали ся „одурити Москаля", в надії, що він змилосердить ся та попустить „Україні": позволить забалакати по українськи у школах народніх та в церкві, та надрукувати який український збірничок, а може... може і газетку, хоть яку-небудь, аби по українськи. Поза те, Українці не то що й не думали постояти за свої національні права, а попросту бояли ся своєї тїни.

Драгоманов перший вдарив у сей болючий бік життя Українців. Він був рішучим ворогом такої фаталїстичної чи властиво жебрацької політики, і вказав справедливо на те, що дїло не в попусках уряду, котрий завтра відбере і тоту крихту, яку дав би Українцям сегодня, але в системі російських порядків. Без переміни сеї системи, переміни дикальної, безповоротної, не може бути і розм забезпечене Україні вільного розвою; пере

може настати лише при відповідній політичній програмі у самих Українців. Перед Українцями стоять лише два політичні виходи: або, спільно з усіми народами Росії, добивати ся політичної волі в Росії — перемінити Росію з абсолютної та централістичної держави на вільну, федеральну державу; або, коли є сила, вирвати ся зо стін Росії та завести власну державу, лише йти до сего остатнього на ділї, а не тілько молоти про се язиками у чотирьох стінах, як робили найгорячійші українські націоналісти.*) Драгоманов перший вказав Українцям і на той сумний факт, що через неполітичність українського руху, через його смирність і малозначність, найкращі сили України тай материяльні єї засоби ішли у всеросійські політичні орґанізації — соціяльно-революційні — ворожі українству майже так само, як і правительственні російські орґанізації. Сам Драгоманов не був політичним революціонїстом, та він перший поклав широку політичну програму не лише перед Українцями, але і як побачимо далї, перед усіми опозиционїстами в Росії. Під кінець пробутку свого в Росії, Драгоманов прихилив був до своєї політичної програми частину Російських Українців. Але своїм сьміливим поступованнєм — політичним, науковим і особистим — він уже тодї наводив паніку не лише на правительственні сфери, а і на самих Українців, особливо націоналістів, так що богато з них навіть дуже раді були, коли він нарештї виїхав собі із України, прогнаний з київської катедри тай з самого Києва правительством і прогнаний — о, гірка іронїє! — власне за „український сепаратизм!“

Виїхав Драгоманов за границю головно задля того, аби вести політику України. Тут він першим ділом розвив ясно і докладно справу політичної волі в Росії, в цїлому ряді політичних брошур, писаних

*) Див. про се напр. статю Драгоманова „Опізнаймо ся“, написану до редакції „Правди“ 1876 р., та надруковану в „Другѣ“ 1877. року.

о російськи — бо треба було заінтересувати справою поперед усего як найширші інтелїґентні круги Росиї, та при тому вести формальну війну з російськими революціонерами, котрі зразу не признавали для Росиї потреби полїтичної волї. Ми вже казали, що Драгоманов був федералїстом. У своїй фінальній праці про справу полїтики в Росиї, „Вольномъ Союзѣ“ (1884 р.), Драгоманов дав докладний нарис полїтичного перестрою Росиї, з такою міцною запорукою м. і. і національної волї України се б то волї ѣї національного розвитку, при якій Україна могла би швидко дійти і до повної полїтичної самостійности, а то тим певнїйше, що в боротьбі за полїтичний ідеал Драгоманова — за федеральний полїтичний устрій Росиї, на взір Швайцариї, боротьбі, на думку Драгоманова, певнорезультатній, бо веденій спільно з усїми проґресивними елементами Росиї, окріпли би і сили самих Українців до дальших своїх змаганъ. Полїтична проґрама Драгоманова се властиво лише дальший розвій полїтичної проґрами Кирило-Методїевського Братства, ідеалами котрого жив і Шевченко, хоть треба сказати, що Шевченко був тут подекуди блищий Драгоманову, нїж навіть Костомарову, бо бажав Росиї не царя, але Вашинґтона, се б то республїки на взір сполучених Держав Північної Америки. Драгоманов властиво теж республїканець, він навіть у „В. Союзї“ говорить про „голову держави“, а не про царя... Федералїстом полїтичним що до Росиї тай цїлого Сходу Европи був Драгоманов головно з огляду на Прусаків, котрих він пізнав особисто, підчас нїмецько-французької війни 1870—1 рр., і котрі зробили на него, з виїмком нїмецьких робітників-соціялїстів, враженіе страшенних дикунів (brutissimi! про се росказано докладно в сучасних листах Драгоманова до приятеля на Україні). Що Драгоманов мав рацію, що Сходови Европи, особливо Славянам, прийдеть ся звести люту боротьбу з нїмецьким варварством, боротьбу, серед якої неминуче потрібно тїсної феде-

Digitized by Google

рації Сходу Европи. се стає тепер чим раз більше очевидно, про се переконають ся колись і всї тоті Українцї, що змагають до самостійної руcько-української держави.

В усякім разї кождий, що бодай трохи знає справу, мусить признати, що в полїтичних змаганнях Драгоманова, цовна полїтична воля України грала найпершу ролю; се видно аж надто виразно навіть із його російських полїтичних писань. Се задокументовано м. і. тою лютою боротьбою, яку йому довело ся вести з російськими та польськими революціонерами за право української нації, як і всїх не-державних націй Сходу Европи, право на соціялїстичні і всякі иньші орґанїзації по національностям, а не по державам, теперішнїм чи давнїм.

Але власне різко полїтичний напрямок дїяльности Драгоманова та його найближчих товаришів, дуже небезпечний для російського уряду, довів швидко до катастрофи. Російське правительство звертало чим раз більший позір на той бік дїяльности Драгоманова, за границею, тай на самих Українців у Росії. Болюче діймила російські правительственні круги зразу періодична „Громада“ (1880 р.), з єї більше революційною програмою, зложеною за впливом Сергія Подолинського — першого Українця, що почав писати соціялїстичні брошури по українськи („Парова Машина“, „Про бідність“ і т. п. ще від 1875 р.). С. Подолинський поклав давати гроші на виданнє періодичної „Громади“ і сам підписав ся під єї програмою. Правительство російське і кинуло ся на родичів Подолинського — богатих українських панів — і вони зараз урвали грошеві посилки синови так, що не лише мусїла впасти періодична „Громада“, але і сам Подолинський попав майже в бідність, потеряв дїти і жінку і збожеволїв, а далї і помер. Не менче діймив російське правительство захист, який дало полїтичним ідеям Драгоманова видавнє прогресивної частини російських земств „Вольное Слово“ (1881—3 рр.). Коли-ж упало і се видавництво, під ударами росій-

ського правительства, то серед чим раз більшої пацїки в рядах росийських Українців, у них померк не лиш ідеал змагань до політичної волї України, але і розуміннє ваги всякої проґресивної праці для України за границями Росиї, так що вже в початку 1886 р. Драгоманова покинули навіть тоті з росийських Українців, що підпирали його працю за границею. В листї своїм (писанім, розуміють ся, по росийськи, як і ялo ся „українським патриотам", у яких Драгоманов колись на силу відвоював українську мову для „Громади", бо вони хотїли, аби „Громада" була писана по росийськи!) дехто з Українців, що колись майже всплував Драгоманова взяти ся за видання їхнї заграничею, забезпечивши йому підмогу материяльну і моральну, тепер відмовив материяльної підмоги для видань Драгоманова (моральної власне ніколи і не давав!) заявивши, що дїяльність його за границею не лише „безполезна", але і „вредна" за для України, а розумїли земляки під тою дїяльністю навіть „Історичні пісні українського народу"! Був се смертельний удар для Драгоманова, удар, який підорвав його здоровє і загнав його в могилу перед часом. Побачити себе покинутим серед моря чужинців найближчими приятелями, ще і мов би почути від них слова: „пропадай ти з своєю працею, вона Україні непотрібна і навіть шкідлива для неї" — се мусїло страшенно заболїти Драгоманова. Він ходив мов одурілий, не знаючи зразу, що з собою почати нарештї; зважив ся на відповідь... „Постараюсь — писав він декому в листї з 8. лютого 1886 р. — зробити свою одставку як можна більше чистою, т. є. виїхати в Южну Америку, де менї дадуть місце в якому небудь уїздному училищі: в Европі менї нїодин уряд не дасть місця, окрім того, без служби для України, я в Европі і без того або з ума зійду, або втоплюсь — а тепер, коли українська література в Росиї повертаєть ся по неволї і по волї в поезиї Івана Подушки — а в Галичинї прапором укр. нації ставить ся Св. Унїя, то тим наче...

„Значить, прощайте! Спасибі за добро. Простіть за безпокойство, котре робив я Вам більш 10 років, а особливо в остатній час ($1^1/_2$ років, як каже він тутже в иньших місцях, „одиночнаго заключенія", коли через непорозуміння не приходили звістки і посилки з України і коли „не раз менї оттут приходилось так, що я завидував тим, що їх повісили і розстреляли, і коли б я мав право перед взятою на себе працею піти на шибеницю, я б пішов на неї з дорогою душею). Я найобективно признаю себе побитим по всїм правилам стратеґії, як чоловік, котрий не розважив добре сил нї своїх, нї Ваших. Тільки на прощання все таки, також обективно, признаю, що теоретично я правий в своїх думках про потребу поставити укр. рух на ґрунт европейський, ідейно і ґеоґрафічно, що тільки на цьому ґрунтї укр. справа може виґоріти взагалї і почастно пережити реакцию. Хто плавав у морі, той зна, що коли захопить тебе назадня течія, то нема небезпечнїйшого, як піддати ся їй, а треба держати голову в гору та все брикати ся наперед, хоч би тебе несло все таки назад; наскочить хвиля напередня, і випливеш на берег; коли ж піддаси ся хвилї назадній, то напередня перескочить тобі через голову, переверне, назадня течія впять потягне по своїому, і чоловік пропав, або по меньшій мірі затягнеть ся ще далї од берега і довго попобеть ся, поки все таки не візьметь ся за раціональну методу плавати. Оттак і на історичному морю! Як будемо живі ще років 5—10, то попробуємо ще раз перевірити це питання. А тепер буде!..."

Для повної характеристики тодїшнього „умопомрачения" серед росийських Українців, треба додати, що в згаданому листї до Др-ва, найлїпші з них радили йому, покинувши вільне полїтичне слово заграницею — писати в росийські підцензурні журнали — але на се Драгоманов відповів їм: „праця в рос. журналах для всїх нас, а надто для мене не

заміна вільного слова та ще і українського, а гірка каторга по неволі!"

Перевірити справу української політики прийшло ся швидше навіть, ніж думав Драгоманов, бо коли давні його союзники стали на тому, що Україні не треба політики, лише треба „культури" (котра, звісно, при невільних політичних порядках у Росиї, може бути лише мінімальна, карикатурна)*), то дехто з українських націоналістів у Росиї, — неб. Ол. Кониський і др., — таки мусїли взяти ся за політику вже 1888. р., але взяли ся за неї не з того кінця, бо зробили угоду з польською шляхтою, за частковою підмогою котрої і стали видавати „Правду", при чому неб. Кониському повелось на хвильку піддурити самого Драгоманова і дістати від него програмову статтю „Правди", але зараз же піти в диаметрально-супротивну напрямку, з яким Драгоманову прийшло ся воювати до смерти.

На підмогу Драгоманову, після катастрофи в 1886 р. — материяльну та особливо моральну, без якої він був би пропав як стояв, — поспішив зараз же неб. Микола Ковалевський, що на власну руку з'орґанїзував піддержку виданням Драгоманова, а далї, коли Драгоманова в 1889 р. покликано в Софію на катедру всесьвітної істориї**) — виданням галицьких

---

*) Ось що писав про се Драгоманов д. Ол. Барвінському, в листї з 30./VIII. 1888 р.: „В Росиї все нелюдське: були безкультурні народники і революционери, а тепер безполїтичні культурники! Бог їх за те карає тим, що на них сепаратистичні статтї „Дѣла" і навіть Київське королевство Post'и накидають, — а вони від того відхрищують ся та плачуть. Тепер усїм їм прийдеть ся відповідати і за політику „Правди" і вони вже зовсїм резонно будуть плакатись на редакцию...."

**) Се стало ся чисто случайно тим, що з'орґанїзованнє софійського университета поручено будущому зятеви Драгоманова, дру Іванови Шишманову, котрий і заанґажував Драгоманова — звісно, за згодою неб. Стамбулова, — відомого противника переваги в Болґарії росийського правительства. Др.-ов зважив ся приняти місце в Софії, як сам писав болгарському міністерству

прихильників „Драгоманова, радикалам, — „Народови“ і т. п.

Свою довголїтню працю в Женеві, на службі у земляків — працю страшенну, бо треба було все самому не лише робити, але по просту творити — починаючи з української літературної мови для ріжних справ — соціяльних, економічних, полїтичних і навіть культурних — „Драгоманов згадував ще в 1893 р. з гірким почуттєм, що тота його праця — п р о п а щ а. Але ся його думка, що гризла його мабуть до самої смерти — зовсїм хибна, бо його женевські українські видання довго були одинокою пожывною духовою стравою для Галичан і дійсна вартість їх (як я се знаю з досьвіду) все росла і росте тепер, і то не лише в Галичинї, але і на Буковинї та в Росийській Україні. Майже то само треба сказати і про його росийські женевські брошури — полїтичні. І по заслузї, бо женевські видання „Драгоманова — се-ж і доси найлїпше з того, що появило ся в доничній літературі українській, а по части і росийській, тай одинокий доси за границею памятник сьвідомої Руси-України....

Ворожня українських націоналїстів до „Драгоманова, за його змагання, проявила ся було в Галичинї попросту в дивовижних розмірах. У Галичинї, де від звісного часу Русини звикли були до того, що за них усе роблено і навіть думано згори, — проява пропаґанди „Драгоманова значила по-просту революцию на всїх полях. Найперша і найголовнїйша завдача Драгоманова серед Русинів була — підтягти кредит галицьких москвофілів — святоюрців, — дома і в Росиї (про се він каже виразно у своїх листах до д.

1891. р., коли рос. правительство домагало ся, аби його прогнати — „потому, что я думалъ, служа дѣлу науки и просвѣщенія въ независимой Болгаріи служить въ тоже время и дѣлу свободы всѣхъ славянъ, въ томъ числѣ и моихъ соотечественниковъ.“

Мел. Бучинського, в 1870 4 рр.). Побивав Драгоманов галицьких москвофілів у Росії ще від 1865. р., в своїх дописях у „Спб. Вѣдомостяхъ“, „В. Европы“ і т. п. а від 1870 р. і в Галичині, в приватних листах і дописях до „Правди“ та „Друга“. Через се, галицькі москвофіли мали всї резони ненавидїти Драгоманова і віддячували йому дуже підло. Але мало що лїпші були тодї і галицькі народовцї — виховані на взірцях польських і.... москвофільських. Народовцї галицькі були куди гірші навіть від найгірших українських націоналїстів у Росії, бо і найгірші українські націоналїсти в Росії були противні клерикалїзмови та спочували робучим людям у їх боротьбі з усякими визискувачами. В Галичині, навіть у святочних словесних продукціях народовців — у лїтературі, панували тодї такі погляди, яких уже давно не було в лїтературі російській, ані навіть українській у Росії. В галицько-руській лїтературї панувала старезна нїмецько-польська школа, ще передромантична, з її т. зв. „естетикою,“ що у Русинів зійшла була по-просту на сьміхотворну карикатуру. — школа, з повною недостачею нюху до реального народнього життя, взагалї до натуральности та до дїйстної поезиї. В галицькій полїтицї, — як і в приватному життю, — панували вузький клерикалїзм і погорда до хлопа, взагалї до чорної працї, яко чогось підлого, а там повна безпринціпність, сервілїзм і деморалїзація, в загалї-ж „авторітетність“, оперта на повному почуттї та нерозлучній від него — нетерпимости до всякої критики, до всего свїжого, живого. Перед вели тодї в Галичині попи, та жменя ґімназиальних учителїв і юристів — усе породи людий до-потопних, хоть і з великими претенсіями. Не диво, що коли Драгоманов тарахнув по всїм названім у народовців і москвофілів та почав кликати галицьку молодїж, аби вона набирала ся европ. просьвіти та людянности й ширила здобутки їх серед робучого народу — селян, помагаючи їм вирвати ся з ярма темноти, бідности й неволї, хотьби за те прийщло ся і голови свої покласти — то проти

Digitized by Google

него підняли ся, як один муж, і польські верховоди в Галичині, і москвофіли, і народовці — сї остатні викрикували проти него найбільше діймаво, яко проти „лжепророка“, антихриста, що валить усї „народні святощі“ і веде молодїж українську на погибіль, відвертаючи еї від карієри тай від української національности. — бріхня вопіюща, про яку ми вже казали, бо і соціялїзм, який почав проповідувати в Галичині Драгоманов, доводив галицьку москвофільську молодїж до Українщини. „У нас“ писав Драгоманову в листї з 20. X. 1876 р. один Галичанин, що тодї належав до „Академическаго Кружка“, а потому став одним із найвидатнїйших народовців — молодїж, зачинає ся на добре рухати. Соціялїзм обняв своїми крилами май уже цїлу академію руську. В кружках наших академічних дуже пильно розбирають цю квестию і радо студиюють. З сего пішло, що більша половиця студентів уважає за річ погану, писать иным язиком, як тільки нашим народнім“. На дїлї, завважаємо ми, з сего пішло далеко більше: вже в половинї 1876 р. цїле, до того часу москвофільське товариство „Академическій Кружокъ“ до котрого належав і Франко, і я, і богато иньших, перейшло на бік українства, лише радикального. Таким чином рух, викликаний в Галичині Драгомановим за підмогою м. і. російської поступової лїтератури та соціялїзму, збавив галицьких москвофілів молодїжи. Се була перша рішуча побіда українства в Галичині, побіда, без якої був би неможливий дальший розвій українства в Галичині, навіть чисто формального. Але тупа злоба галицьких земляків Драгоманова українського напрямку закривала се (а яка була їх тупість, видно буде найкраще з того, що один із найвидатнїйших проводирів їх, неб. Вол. Барвінський серйозно впевняв, що в Галичині нема і не може бути соціяльної справи!)

Почала ся в Галичині люта нагінка на прихильників Драгоманова — на людий нових змагань —

Digitized by Google

така самісїнька, як була колись нагінка поган на перших християн. Досить було признати ся, що переписуєть ся з Драгомановим і що у тебе социялїстичні переконання, аби бути замкненим і покараним; досить було йти по свому поступовому переконанню, хоть би найсмирнїйше, але рішучо, аби бути „виелїмінованим із суспільности“, і примирати з голоду, серед переслїдувань і обмов бездонно підлих (звісно: „wie der Schelm ist, so denkt er!“) Ся нагінка зломила не одно життє, серед української молодїжи і селянства в Галичинї, зломила посередно і самого Драгоманова, на котрого вона падала всїм тягарем, морально, а по части і економічно, (крик галицьких народовцїв дуже причинив ся і до розриву між Українцями Росийськими і Драгомановим). Хто не винїс на собі тодїшної скаженої галицької нагінки, той ледви повірить, аби щось подібного могло дїяти ся навіть у нашій преславній Галичинї. Треба було дїйсно бути каменярем памятної з того часу вірші Франка, каторжним робітником у темній та затхлій, мов би підземній, галицькій атмосфері; треба було дїйсно лягти кістками, аби „зрівнати правдї пути...“

І в головному се зроблено. Розвалено тоту скалу, про яку сказано у вірші Франковій — здобуто [illegible] думцї і переконанню, які тепер кождий з нас [illegible] мати тай виявляти прилюдно. Але чи до решти [illegible] рівнана у нас дорога тій „правдї“, яку перший [illegible] проповідувати у нас Драгоманов? чи не вир[illegible] той час, на нашому народньому полї, нові [illegible] нові перешкоди нашому национальному [illegible] Чи не появили ся нові гонителї його ідей? [illegible] ми по дорозї тої правди і того добра, [illegible] нам у спадщинї Драгоманов? Чи ми бода[illegible] те знаємо докладно? Чи по правдї оцїнюєм[illegible] всї ми бодай говоримо про все те достойн[illegible]

Що правда, остатними роками [illegible] ступили на перед, і в национальній [illegible] якій тепер завдяки, і то головно [illegible]

більше людського, поступового змісту — і в пол
тиці, і в літературі, і в науці. Але чи видержи
се все бодай порівнанє з думками та працею Др
гоманова?

Пічнемо з науки. Драгоманов був противник
науки мертвої, не звязаної орґанічно з людськ
життєм або не спосібної оживити те життє. Напр. і
українську археольоґію він дивив ся скептично. „Д
які проґреси укр. археольоґії (писав він Українця
у листї з 8. лютого 1886 р.) мало можуть мене вт
шити, бо коли вже археольоґіями жити, то єсть ар
хеольоґії далеко інтереснїйші. Ось напр. египетськ
яка інтересна, та, звісно, не для феллахів (не д
підданих), котрим ні тепло ні холодно з того, ш
викопують „на їхній не своїй землї“ Маретти і Ма
сперо. Та впрочім і археольоґія без европеїзму
дуже процьвіте, як „чиста“ наука, а у нас і архе
льоґія воня православієм, обрусенієм, або св. Унієв
Я був при археольоґії далеко інтересьнїйшій з нау
кового погляду і меньше вонючій; та проміняв єї н
українство, бо не міг спокійно дивити ся, як украї
їнцїв повертали в феллахів“. Відповідно до такої
погляду на науку, Драгоманов і поступав практичн
не лише яко писатель, але і яко професор історії
викладав він, як і писав, незвичайно живо, інтересно
і то навіть про археольоґію (він загалом і яко бесїдник
і яко письменник був великим артистом, зовсїм н
меньшим від Шевченка, в его сферї). Науковий талан
Драгоманова виявив найкраще в одному з найновіїш
ших віддїлів науки — у фолькльорі, себ то
науці про народні словесности та народнїй побут
Драгоманов довго приготовляв ся, поки виступив на
поле фолькльористики, а робив він се власне заграни-
цею, від 1870 р., то і не дивно, що виявив тут да-
леко по за межі Росії, став на ґрунт усесьвітної по-
рівнаної школи і з того погляду взяв ся за студії
рус.-української народньої словесности, перший за-
вівши єї в круг усесьвітно-порівнаних фолькльорних
студий і перший же використавши метод і резуль-

Digitized by Google

тати тих студій задля української історії, народньої просьвіти, полїтики. Се-ж він задумав показати, як відбила ся наша істория — власне соціяльний бік єї — в наших народніх піснях, і як відбиваєть ся в них та в народніх оповіданнях сьвітогляд українського народу і які з того всего можна вивести вказівки історикам, просьвітителям і полїтикам України. Драгоманов був палким фольклористом, і хоть і тут лиха доля не дала йому розвити ся вповні — через відорваність, після 1875 р., від українського ґруиту, серед життя заграницею, через недостачу материялів і підмоги — а про те він став творцем фольклорної науки на Україні, тай фольклористом усесьвітньої слави, написавши довгий ряд студій над нашою народньою словесністю, студій незвичайно талановитих, живих і животворних. І так у всему: за що лише брав ся Драгоманов, яко вчений — скрізь видно его палкий соціяльно-культурний інтерес — скрізь видно педаґоґа і полїтика, якому на серці розвій рідної країни.

Коли порівнаємо ею вчену дїяльність Драгоманова з тим, що навіть тепер робить ся в нашій українській науці, то що ми бачимо? Вчені наші по найбільшій частині і досі не виходять поза межі Росиї, навіть Галичини, ані що до методу ані що до материялу, а ще меньше вяжуть свою науку з народнім життем, уже і не кажучи про звязь їх праць хотьби з чисто науковим усесьвітним рухом. У працях напр. наших сучасних істориків, що правда, видно пильні, совістні студиї подробиць, видно і змаганє зводити до купи подробиці, але звичайно мертві, археольоґічні — купи каміння, черепня і т. п. обстав людського життя — та не видно самого людського життя, з його змаганнями, ідеями, не видно власного ясного погляду істориків наших на те життє, не видно звязи того всего з теперішнім народнім життем, а про звязь того всего з будущиною, з поступом народнього життя ані думки. Взагалї, у наших

іст[illegible] мал[illegible]цінність [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]цінність.*

Н[illegible] і з нашою філольогією. І тут [illegible] в[illegible] купи сірих матеріялів, як спеціяльні розвідки про звуки, вокалі і т. п. в нашій народній [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] і все те звичайно без розбору, без [illegible] і звязи з життєм людським і навіть українським, без цїли, навіть без таланту. При иньших відділах науки [illegible] і казати, бо до них наші учені звичайно і не беруть ся, а коли і беруть ся, то звичайно так без-таланно, не в стані звернути на себе уваги навіть земляків. Як поглянути на більшу частину тепе-рішніх наукових українських змагань, то мимохіть виринає ся питаннє: по що і на що? По що люде тратять час і засоби на річи мало важні або і пусті, коли в нашому народньому життю, минулому і тепе-рішньому, тільки справ живійших, важнійших справ, від заспокоєння яких залежить життє або смерть нашого народу!... Найсумнійше, що все те робить ся з претенсиями на науковість і вважає ся не лише за двиганнє українськоі науки, за явну ознаку зросту нашоі національности, але і за одинокий спосіб під-нести єі...

Якже-ж далеко нашим ученим до того ідеалу науковости, що мав і показав нам, у своїх працях, Драгоманов! Якже-ж дуже потрібно, аби наукові змагання наших земляків перейняв Його животвор-ний дух!...

---

*) Про заслуженого органїзатора українськоі науки в Галичині, проф. Грушівського — безперечно, першого тепер українського історика — неб. Драгоманов висловив ся, що він ученик історичноі школи вже застарілоі „Ce ne pas la science, c'est l'érudition," повторив він за одним своім знакомим французьким ученим, про праці сеї школи. А про те Драгоманов був рад іменованню д. Грушівського професором у Львові, бо вважав його спосібним істориком. І справді, до проф. Грушівського, галицько-руська наука була, та по більшій частині і тепер є властиво белетристика і давна галицька белетристика... (15. мая 1902.)

Інше гірше стоїть діло з нашою красною літературою. Яко делікатний знавець народньої словесности та писаної красної літератури всего культурного світа, і при тому чоловік з ясними суспільними ідеалами та міцними поступовими змаганнями, Драгоманов був у нас першим серіозним літературним критиком, що мав гарний вплив на розвій української белетристики. За впливом його критики почав було розвиватися на Україні соціяльний роман — найкращий зразок такого роману, і взагалі найкращий досі український роман — Хиба ревуть воли, як ясла повні, написаний іще тоді, коли Драгоманов жив на Україні, а потім, на думку його, поновований і виданий ним у такій формі, в Женеві 1880 р.

Драгоманов же перший написав і велику студію про ролю Шевченка в українськім руху — студію досі одиноку, хоть подекуди і односторонну.*)

Ще більший і безпосередніший вплив мав Драгоманов на розвій галицько-руської белетристики. Він

*) Се признав у кілька років опісля, сам Драгоманов. „Я був вагнав ся думкою — писав він, у листі до Українців з 8. лютого 1886 р. — що Шевченко — вже пережитий фазіс, що новий укр. рух піде далі, по новоєвропейській дорозі, а тепер бачу, що не тілько маса українофілів, але і українофільські писателі, не тілько в Галичині, а і в Росиї, ще не догнали і Шевченка років на 10—20. „Драгоманов і перше вважав твори Шевченка та народню укр. словесність за „найхарактернійшу і найліпшу прозву укр. народу на культурно-історичній сцені", а тепер просив Українців помогти йому видати повне виданне Кобзаря та політичні укр. пісні, але, розуміється ся, просив, даремне, і то навіть після ось таких його слів: „коли Ви вречете ся од видання Пол. Пісень і Кобзаря — то Ви de facto зрікаєте ся усякої ролі в пропаганді українства, як национально-політичного руху і зостаєте ся тілько діллетантами, патуа і археологами романтіками, та і то наскільки ценвура позволить. Так ліпше вже зрікайте ся і теорій українства. (Сідай, куме, на дно, не трать марно сили!) — тим паче, що Вас все рівно скубтимуть і за діллетантізм і романтику. Інтересно і полезно бороти ся за живе діло — для котрого можна і потерпіти, в надії доборотися свого — а хникать, та ще терпіти бог зна за що, не варто, „безполезно".

перший оцінив, по заслузї, талан Федьковича, в
данню його оповідань із своїм переднім словом — цїл
розвідкою про галицько-руське письменство — пе
шою тай доси одинокою; він показав галицькій
лодїжи кращі взірцї белетристики великоруської т
европейської; справив на дорогу і піддержав Фран
белетристичним успіхам якого щиро радїв, але т
більше болїв, що Франко не встиг зовсїм вибити
із під впливу давньої галицької літературної шко
тай далї писав не одно дуже слабе. Без Драгоман
не можливі були-би і дальші цїльнїйші галицьк
руські белетристи: Н. Кобринська, Мартович, Стеф
ник. Семанюк (Черемшина), з котрих два остат
в своїх народніх оповіданиях перейшли подекуди
Франка і Федьковича (характерно, що Стефаник, Ма
тович і Семанюк — усе хлопські сини з того само
кута, що і Федькович і всї — радикали!) Що прав
богато повістярів та віршарів наплодило ся у
остатним часом і в Росийській і особливо в Галицьк
Украйнї, і твори їх у загалї лїпші, нїж бували в У
личний перше, але більша частина і теперішніх м
лодих і навіть старших наших писателїв — коли
лїпших — тепер властиво лише пише, аби писало с

Коли дивити ся на ті вибухи слїв, то бачи
ся, що наші белетристи властиво втїкачі від пра
коло поправи дїйсного народнього життя, котре п
простy вимирає; тай пригадуєть ся колишня теория не
Кулїша (коли він розчаровував ся своєю немудро
политикою), теория, по якій Русь-Украйну спасе лиш
„слово“ — все одно, яке слово, аби українське. Здает
ся, і наші теперішні писателї дійшли до такого не
рекопання. Біда тілько, що і самому їхньому „слову
an und für sich, далеко до спасїння — мови
і рівняти не можна з Кулїшевою, така вона, на най
більшій частинї, плоха. Взагалї, наша теперішня бе
летристика пливе собі „без кормила, без весла“
бо нема у нас літературної критики.
коли має появити ся у нас літературна критика,
з нею і дальший розвій української белетристики, на

Digitized by Google

дійсну користь нашому народови, то мусить вона зачепити за літературну критику Драгоманова та йти в напрямку, ним показанім.

Не сьвітло стоять тепер у нас справи на тих полях, на яких заслуги Драгоманова найвиднійші: на полі популярної літератури та політики. Драгоманов не лише теоретичною критикою вспілував інтелігенцию нашу поглянути серіознійше на народню просьвіту, особливо на популярну літературу, не лише сказав нам що і як писати для народу — він м. і. подав цілий плян енцикльопедиї наукової для народу, плян і доси одинокий тай не сповнений! — але і сам написав ряд популярних праць про найбільше пекучі справи з тих, які розумів. І всї тоті його популярні працї і доси одинокі в нашій популярній літературі, а деякі з них одинокі і в популярній літературі сьвіта. Се по більшій частині книжочки про справи звязані з українським народнім сьвітоглядом. Драгоманов звертав на той сьвітогляд пильну увагу і старав ся проорювати там дорогу науї та політиці, проповідуючи м. і. роздїл церкви від держави та повну волю віри. Справі відносин віри до науки та політики в народнім життю посвятив Драгоманов богато працї, розуміючи добре, що без повалення старезного та хибного народнього сьвітогляду, не можливий поступ народу ні на одньому полї. До віри ставив ся Драгоманов незвичайно уважно, та делїкатно, хоть сам був тут крайнім радикалом. Він мав віру за велику моральну силу, яку треба би повернути в користь дальшого людського поступу. В численних посмертних записках його на ею тему, я найшов і пробу зложити нову віру, братеську — пробу, зрештою, покинену. А покинену, очевидячки, тому, що тепер коли складати яку нову віру, то не партикулярну, але одну-одиїсеньку всесьвітню віру, згідну з поступом науки і людського життя — а се річ незвичайно важка, майже неможлива. Всякі подібні проби найрозумнійших із набожних людий великих сьвітових вір, падали від найменшого подуву

Digitized by Google

науки, а певно ще більше розчарованне ждало би сї проби з боку широких народнїх мас усего сьвіта. Ті маси ледви чи в станї будуть коли небудь порозуміти та приняти таку одну всесьвітню, поступову — сказав би я навіть — революцийну релїґію, з богом — аґентом усякого поступу серед людий. Дотеперішні релїґії се витвори занадто материяльні, і за надто місцеві — немов ті деревини, з коріннєм занадто глибоко запущеним у землю окремих ґруп людий на сьвітї, аби їх можна було і подумати без того місцевого коріння та без того місцевого ґрунту, більше або меньше широкого. Але розуміють ся, від сего завдача тим більша — гідна найбільших умів сьвіта. Драгоманов, в усякім разї, показав, що можна порушувати в популярних виданнях справу віри в проґресивному напрямку, з великою користю для народу. Тим часом найбільша частина наших інтелїґентних земляків і доси порушує сї справи перед селянами в реакцийнім напрямку, а найпоступовійші в сїй справі по найбільшій частинї зважають ся лише на заяву, що, мовляв: „справа віри — річ приватна“, то єї і не треба зачіпати. А в тім, се хиба теперішнїх „полїтиків“ усего сьвіта. Тим часом справа релїґії не перестає хвилювати народнїми масами, в тім числї і нашими українськими...

Найгірше стоїть тепер у нас справа, якою Русини наші займають ся найбільше — справа нашої полїтики. Русини австрийські, як і українські в Росиї, були в полїтицї все сервілїстами, коли їм доводило ся мати дїло з урядом австрийським або з верхнїми верствами пануючих у нас народностий, і все нездарами атомістами, коли були полишені на себе самих. Не було у нас нїякої полїтичної просьвіти у самих інтелїґентів, а тим меньше полїтично осьвідомлених народнїх мас — властивої підстави до доброї народньої полїтики. Драгоманов перший звернув увагу і на сю справу і його прихильники перші взяли ся в Галичинї за полїтичне осьвідомленне наших селян. Першою на краиї полїтичною орґанїзациєю на лад европейський

була руссько-українська радикальна партия, заснована в р. 1890, після 20-літної підготовної праці культурної, в радикальному дусї. Орґанізацією була наша радикальна партия, треба з гори сказати, слабою — може між иньшим і через те, що засновано єї на-скоро, без участи Драгоманова, з програмою, зложеною, на думку Драгоманова, неполїтично. Драгоманов думав, що Русинам у конституційній Австрії треба закладати полїтичні партії на взір анґлїйських, себ то партії компромісові, зложені задля певних конкретних, чисто полїтичних цїлий, до яких можна дійти за кілька до кільканацять років. Такі полїтичні партії вважав Драгоманов немінуче потрібними задля розширення поля до всякої поступової дїяльности — виборення людности полїтичних прав. І тут, як і скрізь, Драгоманов радив попускати людям ріжних поступових напрямків лише в с к і л ь к о с т и, а н е в я к о с т и, тай то лише в рамках полїтичних партій, а поза те вести свою роботу на всю культурну ширину. Рада була дїйсно полїтична, але ледви для Галичан, яким куди як далеко до Анґлїчан людий вироблених, що мають безлїч усяких культурних інституцій, на котрі і можуть оперти ся в своїх полїтичних змаганнях. У нас, тоді як основувано радикальну партию, не було нїчого подібного; люди були ще дуже слабо вироблені, і то не лише полїтично. Ми мусїли закладати немов би школу задля такого вироблення людий і через те поклали в основу програми нашої партії найпоступовійші принціпи, найдалї ідучі цїли на поли не лише полїтичнім, але і економічнім, культурнім, релїґійнім, національнім, навіть лїтературнім. Але в основу нашої практичної дїяльности ми поклали інтереси наших селян.

Драгоманову дуже сподобала ся мінїмальна частина нашої програми, виражена і на його думку, найкраще в нашій виборчій відозві з 1891 р. Максимальну частину нашої програми Драгоманов часто критикував у листах до нас, але про те дуже богато попрацював у рамках нашої партії. Спільній нашій праці повело

ся виробити чималий гурт людий поперед усего серед інтелїґенциї — молодїжи. Але, з одного боку, наші максимальні змагання, в яких дїйсні проводирі нашої партиї не думали попустити і на волос, а з другого боку, виступ на полїтичну арену наших селян, яких інтереси ми чим раз більше висували на перед у нашім народнїм життю — дуже подражнили галицьку інтелїґенцию всїх партий і народностий — від клерикально-шляхоцької до социяльно-демократичної — так що проти нашої партиї стало від разу чисто все, що не було мужиком. „Мовляв: відки мужик, та ще і руський, приходить до полїтики!“ Знеохочені тим та надмірною працею — даремною — потрібною в нашій партиї, від нас почали тїкати і вироблені нами ж інтелїґентні сили. Після десятьох років у партиї нашій лишили ся самі мужики та кілька інтелїґентів. Наша партия здана була з гори на самі мужицькі маси, — елемент у нас, що правда, найчисленнїйший, най'оригінальнїйший, найріжнороднїйший, найспособнїйший і найморальнїйший, але найбіднїйший, найбільше обтяжений, найбільше визискуваний та обдурюваний, найбільше давлений, а при тому і найбільше роздроблений і через те, в загалї, найменьше просвічений, найменьше порядний, найменьше здатний до орґанїзациї, найменьше ідейний, найменьше годен піднести ся до розуміння бодай загальних чисто хлопських інтересів і видержати в боротьбі бодаи за ті інтереси. А проводирі нашої партиї були людьми більше ідеї нїж орґанїзациї, більше культурники (в широкому розумінню) нїж полїтики, спосібні використати хоть свої власні змагання — люди, котрі, окрім того, давали селянам maximum того, що могли дати, яко інтелїґенция, зачіпаючи при тому майже всї боки народнього життя, не щадячи „народних святощів“ — а за сим не все в стані були бігти і найрозвитіщі з радикалів-селян, хоть треба піднести, що в нашій партиї були тай доси є селяне дуже розвиті і дуже поступові — такі, яких не було тай доси нема нї в одній иньшій галицькій партиї.

Digitized by Google

В инших партиях селяни звичайно без'ідейні, а в польських богато чистих матеріялістів (провидирі польських партий обходять культурний бік народнього життя — напр. релїґійного зовсїм не тикають).

До того в нашій партиї, для її членів — інтелїґентів і селян, був лиш один-одинїсінький примус що до їх поступования — примус ідейний, моральний, а у нас люди ще на такому ступни розвою, що їх до всего звичайно треба нагонити силою — всякими карами і т. п.; моральним примусом за для широких мас наших селян може бути тепер хиба примус релїґійний, а для інтелїґентів щось в роді соціяльно-демократичного примусу. Се, звісно, поява крайне сумна. Найгірше лихо для нашої партиї була тай є малозарібність, або і беззарібність наших селян, котрі зарабляють у нас на селї пересїчно 20 кр. на день для дорослого робітника, на своїм харчи. Селянин наш не те, що міський робітник, котрий що тижня дістає свою плату, хоть і не велику — плату, на якій стоять робітницькі орґанїзациї всего культурного сьвіта.

Ось і причини траґічної долї нашої партиї яко орґанїзациї, причини того, що важко нам удержати навіть наш орґан — „Громадський Голос“, хоть кождо признає, що „Гром. Голос“ редаґований найлїпше з усїх руських ґазет. Доля ж самих наших селян, при тому, тим траґічнїйша, що у нас і тепер нема, та ледви чи і буде коли-небудь яка друга політична орґанїзация, така, що дбала би виключно про хлопські інтереси, так як радикальна партия.

Тим більші заслуги нашої партиї власне яко першої тай доси одинокої ідейної виразителькі інтересів нашого селянства.

Рішучим, щирим заняттєм тими інтересами, наша партия, перша встигла перетягнути широкі круги галицько-руських селян із табору москвофільства в табор українства. З національного погляду, се найбільша заслуга нашої партиї, бо сеж рі-

Digitized by Google

шуча і безповоротна побіда українства, і то не лиш у нас, але і по всїй Українї Росийській, де остатнїм часом почато обертати ся до селян, подібно, як се робили ми. Драгоманов радив се Українцям давно.

Дуже заслужила ся наша партия ще і яко розсадниця поступових думок на кождому полї нашої народньої дїяльности. Вироблених нашою партиєю людий, радикалів, повно і в национально-демократичній партиї, тай в рядах молодїжи, що доси стоїть поза партиями; национально-демократична партия по-просту відписала від нас усю проґраму, окремі-ж домагання нашої партиї для селян галицьких ви найдете і в нашій москвофільській і в поступовійших польських партиях — людовій, Стояловцїв, социяльно-демократичній — робітницька партия в Галичинї зросла по части і нашою працию тай заснована зразу на взір нашої; тай межи засновниками польської людової партиї був один із найвиднїйших членів нашої партиї, Др. Ів. Франко.

Серед Русинів галицьких, полїтичний радикалїзм виріс тепер до того, що і партия т. зв. угодовцїв, з Ол. Барвінським на чолї, сими днями пішла в опозицию, вийшовши з галицького сойму в купі з усїма руськими послами, бо і вона переконала ся, що дотеперішня союзниця єї — шляхта польська — і не думає заспокоїти навіть найсмирнїйших культурних бажань галицьких Русинів. Оттак то тріс би нарештї і той полїтичний боляк, що його так дуже припікали неб. Драгоманов і наша радикальна партия.*)

---

*) Вважаю потрібним навести слова Драгоманова про природність на Українї радикалїзму, з листу його до д. Ол. Барвінського, 27. лютого 1891 р.: „Од часів Шевченка стілько раз навіть у Галичинї натякалось і навіть голосно говорило ся, що радикалїзм природний напрямок для України. (Див. напр. Партицького Пр. ідеї і пр. — Провідні ідеї в поезиях Т. Шевченка. М. П.) Я розумію не те, що в N-ських кружках звало ся „радикалїзмом“ в одміну од „українофільства“, і не ті чи другі формули, чи фрази в „Народї“ — а основи радикального руху

Таким чином, наша радикальна партия, фактично помогла приготовити поле до тих чисто политичних часових компромісів межи поступовими галицькими партиями (руськими і польськими), які мав на думці Драгоманов. Біда тілько, що, рівночасно з тим, серед Русинів, москвофіли — дякуючи своїому ґенеральному штабови, що все стояв і до віку стояти ме на служби реакциї в Росиї — чим раз більше пруть до реакциї, се б то головно до війни з українством, що тепер усе радикальне; а серед Поляків галицьких навіть найбільше поступових партий, дуже зміг ся патриотичний шовінїзм супроти Русинів, так, що тепер із Поляками (социальними демократими) в Галичинї з Русинів дружать лише р.-українські социальні демократи (що, до речі кажучи, більше орґанїзують робітників Поляків, аніж Русинів, котрих по містах доси й мало); всї инші Русини тепер в явній опозициї до всего польського. Як бачимо, у нас іде зовсїм не до компромісу

в Европі і Америцї — котрі де далї все більш стають политичною силою. Союз зо станчиками і патронат епископів поставить Вас — р. послів — в обовязок поборювати радикалїзм, або по меньшій мірі не підпирати навіть таких річей, як реформа виборча. А знаючи Рутенїю, я певний, що знайдуть ся такі посли, котрі просто будуть политейські доноси подавати на Даниловичів, Павликів і т. д. І все даремне, бо радикалїзм уже обняв значну частину нїмців, чехів і піде і далї. Навіть антисемітизм має ходу тілько потому, що і він має в собі елемент радикалїзму.

„В Роспйській же Украйнї нїяке украйнолюбство, окрім радикального, не має будущини і навіть сучасности. Думати — опертп ся тутъ на польську шляхту — наївно. З польських ґрафів можна получити сотню, чи тисячу рублїв, але думати, як Правда, що вони навіть уступлять що нашим мужикам з лїсів і пасовиськ (розверстанне) гірш нїж наївно. На одній москалененависти вдержати навіть найяленьшу укр. молодїж довго не можна. Всякий же виступ за польську шляхту, проти радикалїзму — просто смерть для укр. напрямку. Крутити ся поміж дощами теж довго не можна. Через це все напрямкові теперішньої. Правди — життя довго не буде в Росиї — і тілько шкода людий, котрі ним скомпромітують ся. Скажу Вам просто: Кон. (иського) не ж[illegible] і не розумний, і необразований і в Росиї нїким не пор

з Поляками, а до війни з ними, війни, що мусить закінчити ся поділом Галичини....

Найбільше лихо у нас те, що політики наші із сервілїзму вскочили просто в анархізм, але на той, що каже вбивати людий — хорони, боже! — анї тим меньше не прудонівський, а в крайнїй політичний індівідуалїзм, що знає лише свою особу і робить усе на власну руку, при чому по найбільшій частинї починає все на-ново, нехтуючи й добрий досьвід своїх попередників і старших товаришів. При тім, навіть у проводирів українських партий політичне образованнє і доси майже нїяке. Вони і доси не лише що не збули ся давнїх політичних хиб австрийських Рутенців — уживати в боротьбі з противниками всяких способів, хотьби і як поганих, але і побільшили тоті хиби, за взірцями польських політичних партий, що лають ся межи собою вже чисто по-звірячому.*) Рівночасно межи руськими поступовцями показуєть ся і рецедива рутеньства взагалї: вузький, безпринципний опортунїзм у справах основних — релїґійних, культурних, навіть літературних — опортунїзм, якого тепер нїхто від нїкого і не вимагає, який проявляєть ся добровільно, по чисто рабській навичці батьків, в марній надії, добити ся таким чином посольських мандатів і иньших хвилевих користий. Взагалї-ж у нас і доси — не вважаючи на виблискуванне принципами в програмах політичних — люди думають, що властива політика то крутїйство, доведене до артизму!

Якже-ж се все відбиває від принципів і практики Драгоманова, що і в політицї не переставав бути культурним чоловіком, що і в політицї держав ся засади: „до чистої справи треба чистих способів!“ Як же дуже потрібно тямити його принципи власне тепер, коли стан нашого народу в Австро-Угорщинї і Росиї чим раз грізнїщий, коли треба не

*) Тепер уже те перестало; межи польскими оповиційними партиями в Галичинї іде до концентрації, і напр. польска соц.-демократия вже й помирила ся з людовцями. — 29. V. 1902.

Digitized by Google

лише дружньої, рішучої політичної боротьби всїх поступових елементів, але і відповідних провідних думок, і відповідного поступування!

Як же дуже потрібно тепер загалом, аби воскрес перед нами величний образ Драгоманова; аби він нагадав себе приятелям і ворогам; аби вогненним словом своїм він запік мозки і серця земляків, аби вони не сходили з дороги правди і добра, бо, показувать ся, що ще за мало він пік нас за життя! Якже дуже потрібно, аби бурний дух його перейшов тучию по нашій рутенській атмосфері, засиченій остатним часом як раз там, де би сему як найменьше бути....

Правду кажучи, всї ми, більше або меньше сьвідомі Русини знаємо добре, що без Драгоманова ми були би собі — звичайні рутенські зера, що споконвіку вкривають своїм трупом нашу Галицьку землю; всї ми признаємо в душі великі заслуги Його коло розбудження нашої нациї; всї ми, Українцї чуємо в душі велику недостачу Його власне тепер, але мало хто з нас має відвагу признати се прилюдно. Се, звісно, дуже сумно, та, на жаль, є і дещо ще сумнїйше....

Digitized by Google

У відчитї, запропонованому менї в остатнїй час, серед дуже важких обставин, особистих і дїлових, я і не думав представити Драгоманова вповнї, яко дїяча і особу. Не думав я і показати всїх причин непопулярности Його серед руcько-української суспільности. Причин сих чимало, а всї вони зводять ся до того, що суспільність наша попросту ще не доросла до розуміння і шанування Його. Драгоманов був для нашої суспільности за оригінальний, за великий, за всесторонний, за далекоглядний, занадто мало шаблонний, за ідейний і за консеквентний. Він за богато давав нашій суспільности, за богато і домагав ся від неї, занадто критикував еї, занадто нагонив еї до мислення, до працї та чесного поступування. Через те він і нажив собі чимало ворогів серед земляків і, розуміеть ся, серед чужинцїв, які привикли панувати над нашим народом і для яких він був за небезпечний, за безпощадний. Та, правду кажучи, суспільність наша за мало і знає Драгоманова. Тепер, навіть межи найближчими Йому людьми, нема ще нїкогосїнько, хто би вповнї знав його житте та дїяльність, хто би знав бодай заголовки всїх його лїтературних праць і значить, був компетентний сказати остатне слово про який небудь бік його дїяльности. Тепер же, коли знаеш, що чоловік не встане з могили та не оборонить себе від безпідставних закидів — звісно, треба бути особливо совістним у судї про него і брати Його в цїлім історичнім розвою.

Тепер судити про него вповнї підставно попросту не можливо, поки не будуть зібрані до купи і видані усї його твори, друковані тай рукописні — безчисленні — вся його переппска — величезна — спомини про него сотень осіб, нарештї, на основі того

Digitized by Google

всего, докладна його життепись, написана в звязи з історією українського руху за остатних 50 років. Се праця дуже нелегка, особливо серед наших обставин, і зможе бути зроблена не зараз...

Я отсе даю лише загальне особисте вражінне від деяких боків дїяльности Драгоманова та деяких рисів його особи, аби вказати на ту величезну ролю, яку Він відограв у поступі нашої национальности, і на ту, яку ще мусить відограти, коли стане звістне докладно його житте та його дїяльність.

Те, що Шевченко показав нам у нашому народї в своїх поетичних образах, те, що пробудив своїми творами в інтелїґенциї, ба і саму основу тих творів — духові твори нашого народу — Драгоманов простудиював, проаналїзував, пояснив, проник своїм животворним духом, наповнив новим змістом і піднїс до вселюдської культурної сили — в самих масах нашого народу, та полишив і нам вказівки, як се робити. Він у загалї заповнив рамки нашої национальности вселюдським культурним змістом, і переносячи той зміст із чужих культурних левад на нашу народню ниву, і показуючи вселюдські культурні елементи — до Него не видні і не признані земляками! — у дотеперішному змістї нашої национальности — навіть у єї, на око, найпитомішому духовому доробку — в нашій народній словесности, ориґінальні боки котрої вийшли в працях Драгоманова тим виразнїще, на пестрому всесьвітньому полї. Драгоманов вказав нашій Украйнї дуже почесне місце в сїм'ї культурних наций. Лаяний чужими за крайний український націоналїзм, а своїми за крайний космополїтизм, він виробив у собі культурну синтезу национального українського та інтернационального, людського та показав і теоретично, що противурічя тут нема, тай провів тоту свою синтезу — наскрізь ориґінальну, сьвіжу і для своїх і для чужих*), в цїлому життю нашої национальности,

*) Такий був і його соціялїзм, так що російські та польсь[illegible]ти зараз після появи першого тома „Громади"

давши нам між иньшим і ретроспективний нарис програми нашого поступу в минулому, і докладну програму нашої теперішної діяльности на цілі десятки років, і перспективу нашого поступу в далекій будущині — словом: Він полишив нам синтезу праці, потрібної для поступу нашої национальности. Тут він по-просту — одинокий в історії нашої национальности — дійсний репрезентант — незамінимий духовий її провідник, доконечне доповненнє батька Шевченка — а, значить, аж надто достойний, аби суспільність наша шанувала і поминала Його на рівні з Шевченком.

І так воно певно і буде, хоть і не зараз, бо задля сего треба, аби суспільність наша піднялася на високий ступінь просьвіти та национальної самосьвідомости. Власне в міру того, як наша Русь-Україна підоймати ся буде до сьвідомости нації,

---

— програми — крикнули в один голос: „Націоналїзация соціялїзму!“ А діло в тім, що у Драгоманова і соціялїзм мав своє власне лице, себ то був добре пережований ним, обставлений українським матеріялом і приспособлений до двигання української нації. Крім того — як я вже натякнув — Драгоманов поклав оригінально і справу орґанїзації соціялїзму на Сході Европи, вказуючи за основу тої орґанїзації не держави, але нації, не лише державні, але і плебейські, як: українська, білоруська, жидівська і т. п. з їх живими мовами. Отсе і був Його інтернаціоналїзм — орґанїзацийний — справді федеральний і проти сего головно і виступили були соціяльні демократи російські та польські, навіть родом плебейці. Вони не могли таки не хотїли розуміти і евангелия робітних людей — соціялїзму, инакше, як під кнутом наций панських, державних. Остатним часом, соціяльні демократи державних наций мусїли, під напором самих подій — национальних рухів — подати ся трохи на бік такої „націоналїзації соціялїзму“ і в теорії вже признають не лише соціялїстичні орґанїзації по национальностям, а і национальні права окремих наций; але і тут до Драгоманівського ідеалу інтернаціональних відносин межи робітними людьми, їм ще дуже і дуже далеко. Відносини межи робітними людьми сьвіта, під проводом соціяльних демократів, і тепер ще дуже слабі і вузькі (без селян!), культурніж плоди тих відносин за надто сирі та шаблонно-уніформні. Отсе причини, чому Драгоманову соціяльний демократизм — официяльний — був по-просту противний.

Digitized by Google

зростати ме, в очах дійсних поступовців, наших і чужих, і вага Драгоманова тай пошана до Него, бо Він тоді чим раз яснійше відбивати ме особливо від вузького націоналїзму, який певно рости ме і серед нашої нації, в міру зросту єї свідомости і сили. Тоді і виявить ся велич його в повному блиску...

Підносячи доконечність культу Драгоманова серед української суспільности, я, звісно, не розумію тут тих поклонів, які кладуть раби богам та їх пророкам, анї звичайного в таких разах шуму (сам Драгоманов був противний такому культови людий, в тім числї і Шевченка!) Найменьше у мене на цїли те, аби земляки приймали без критики чисто все, що він мислив і робив, та вважали те самим краєм поступу, вище якого підняти ся годї. Знаю-ж я, що Драгоманов, острий критик чужої дїяльности, тим критичнїйше ставив ся сам до себе. Він обдумував та обробляв свої писання страшенно. Чужої критики своїх праць і змагань він не то що не бояв ся, але навпаки, найбільше радїв тоді, коли на яку його працю люди кидали ся з усїх боків; се був для него знак, що він улучив у саме серце справи. Він уважав кождого, хоть би як невидного критика, за свого помічника, який помагав йому краще вложити свої думки і змагання. На жаль, за життя він бачив дуже мало критиків умілих а ще меньше — совістних. Будемо надїяти ся, що бодай тепер воно буде инакше. Власне, без найдокладнїйшого критичного та безпристрастного досліду його життя і дїяльности, його і неможливо пізнати і оцїнити справедливо. При докладнім же совістнім дослїдї, коли і найдуть ся в його думках і змаганнях які хиби, то найдуть ся і відповідні поправки, так що в головному мало що і буде поправляти....

Яка-ж суть усїх змагань Драгоманова?.... З жальом смерти в серцї, ждучи леда-година своєго скону, він — кому так дуже не хотїло ся вмирати — писав менї, що смерть особи робітника дурниця тай додав: »Vivat vita!«...

Digitized by Google

Vivat vita! — Нехай живе життє! — отсе і був поклик і ціль усего його істнования на земли. Він нераз сам казав, що життя особистого не зазнав: Він жив-працював для життя других — для життя України, він будив і піддержував життє скрізь, навіть там, де другі писали: »Lasciate ogni speranza« — покиньте всяку надію! — Тут за ним не було тай не могло бути помилки, бо в своїх змаганнях для життя України він йшов за могучою всесьвітньою течією — за вічним поступом людського знаття і життя. То-ж шануючи його, ми не лише вшануємо те життє, яке він поклав у поступ України та яке збудив серед нас, але і те життє, яке ще треба нам будити та розвивати. Шануючи Драгоманова, ми тим самим шанувати мемо всесторонне життє, всесторонний розвій Руси-України, а шануючи таке життє, ми тим певнійше йти мемо до него.

Як бачимо, тут діло зовсім не в особі Драгоманова. Йому однаково... хоть треба сказати, що і особа його варта всякої пошани, на рівні з особою Шевченка, коли не більше. Бо той „антихрист", що нівечив, своєю критикою, всіх і вся, що і найближших своїх приятелів нераз пік до сліз, за найменьший відхил від діла та принципів — той „антихрист" був незвичайно ніжною, любячою людською істотою — справді чоловіком української нації — homo nationis ukrainicae, як він сам себе і називав. Він шанував людську істоту і в собі і в других, навіть у ворогах, і через те і Його особу шанували дуже навіть вороги, знаючи, що і особисте його життє — чисте, мов сльоза. На се все є сотні свідоцтв у листах до него; се можуть посьвідчити і сотні живих ще людий, що мали щастє пізнати Його близше; се можуть посьвідчити особливо його найближші приятелї, що, втративши Його, мали нагоду переконати ся, що таке люди, ще і „приятелї"....

Сказано було вже кілька рази, прилюдно, що треба доконче перевезти з чужини останки Драго-

Digitized by Google

манова, на разї до Львова, поки не стане вільний його дорогий Київ, який він бажав бачити дїйсним осередком не лиш України, але і Славянщини — та, на жаль, і тут не зроблено доси нїчогісїнько! А він-же так любив свою Русь-Україну, що напр. до скону не хотїв приняти больгарського підданства, хоть знав і чув болюче, що через те покидає свою сїм'ю без засобів до життя — „мов мишей на водї“, як писав він менї. Він до остатньої хвилї, чисто мов дитина, що любить свою рідну неньку, надїяв ся, що таки, якимось чудом, побачить свою Неньку-Україну і зможе доказати їй, що нї за що в сьвітї не відрік ся єї, навіть у думцї....

Але полягла його козацька голова далеко від його рідної Руси-України... Крайня пора сповнити нам обовязок культурних людий — перевезти його дорогі останки до Львова, та покласти йому тут достойний його памятник. Думаю, що найвідповіднїйше би заняти ся сим „Науковому Товариству ім. Шевченка“ у Львові, яке все-ж таки стоїть на чолї культурного руху України і, значить, найспосібнїйше-дї оцїнити Драгоманова, бодай яко вченого українського, який причинив ся і безпосередно до розвою Товариства тим, що поміг добути гроші на його заснованнє та уложив перші статути товариства — з науковим характером, а коли галицькі народовцї відкинули ті статути, поклавши намісць них свої, з чисто комерцияльним характером, то добивав ся раз-у-раз, і перед Галичинами, і перед Росийськими Українцями, прилюдно і приватно, аби Товариство перемінено на наукове і таким чином дано змогу вченим українським містити свої працї в виданнях Товариства по українськи, замісць писати їх по росийськи та містити в росийських виданнях. Узявши в свої руки збиранне складок на перевезенне до Львова тїла Драгоманова та покладенне йому памятника, Товариство ім. Шевченка поправило би і тоту тяжку кривду, яку робило йому товариство давнїйше, тим, що не допускало його в члени, анї навіть до участи в виданнях Товариства, волїючи зректи ся

Digitized by Google

його праць про українську народню словесність, аніж мати під боком критика тодішної своєї діяльности. Драгоманову прийшло ся увесь свій учений вік тиняти ся зі своїми дорогоцінними працями про українську народню словесність по всему сьвітови — по всяких Росіянах, Італіянах. Анґлічанах. Французах, нарешті Болгарах. тимчасом як виновники такої поневірки вчених його праць про Україну лаяли його за недостачу — „українського патріотизму“.... Аж після смерти Драгоманова, вже за головства д. Грушівського, почало Товариство ім. Шевченка друкувати тоті праці, в перекладі з чужих мов....

Причинивши ся до достойного вшанования Драгоманова, бодай після смерти. земляки наші направлять і тоту тяжку свою національну провину, що маючи серед себе таку величезну духову силу, не вміли і не хотїли використати еї вповні для добра України. Те, що Драгоманов зробив для України — а зробив він для неї більше ніж хто-небудь з Українців, не виключаючи і Шевченка — зроблено по більшій частині його власними силами, проти волї земляків. Пізнавши тай оцінивши все те, по заслузї, бодай після його смерти, ми покажемо, що ми справдї культурні члени культурної нації, та що нація наша справдї варта кращої долї.

Digitized by Google

Отсей відчит узяло ся було надрукувати одно українське видавництво, що висловляло ся про Драгоманова дуже прихильно, але, видержавши рукопись мало не цїлий рік, вернуло, недруковану....

А тим часом менї довело ся бути в Софиї, на цвинтари, та зазнати ще одного розчарования: На могилї Драгоманова нема найскромнїйшого памятника, так що навіть я, котрий був на нїй, за-свіжа, 1895 р., тепер не міг найти єї сам, коли-ж менї вказав на неї гробар, я не в станї був пізнати, що в нїй похований Драгоманов!.. Могила Драгоманова зробила на мене взагалї вражінне сироти межи сиротами: вся тота частина цвинтаря — протестантська — окрома від иньших частин, на самому краю цвинтарного поля, без памятників і взагалї бідна — незвичайно сумно відбиває від иньших кварталїв цвинтаря, що так і сїяють пишними памятниками на могилах більших і меньших патриотів болґарських, або і так собі, попросту: Болґар, Турків, Жидів.

Мабуть одна з причин тому — сама віра протестантська.... Неб. Драгоманов заявив перед смертю, що він „евангелист“, а зробив він се — як я знаю з Його листів до мене — задлятого, аби Його ховали бодай „умиті поти“ (протестантські), а не „невмивані“ — православні....

Так от яка теперішна домівка нашого великого Драгоманова!!

Мене се так різнуло по серцю, що і доси не можу охолонути з досади на земляків та сорому за них, християн, перед „вірою турецькою, бісурманською“... Де їм до того, аби перевезти Його тїло „на тихі води, у ясні зорі“ українські, коли вони доси не подумали

Digitized by Google

навіть і про могилу Його на чужині?! Та що тут розказувати! Кому про се подумати?! Колишніх товаришів Драгоманова в Росийській Україні власне нема; селянинови українському про него нїхто доси і не сказав, а галицький, хоть і знав Його, рад би віддячити Йому, та сам бідний; а з наших теперішних українських дїячів-патриотів хто має займати ся такими дрібницями, як пошанованнє найкращого робітника України — тепер, коли у нас на черзї самі великі українські справи: українська держава, українська церква, український унїверзитет....

Дїйсно, се справи великі (хоть є і більші!), — але чи ми така велика нация, як показувало би число душ українських — 30 мілїонів?... Здаєть ся, супроти всего того, як ми дбаємо не лише про Драгоманова, але і про всї українські справи — то ми не дуже то великі... Нераз, уявивши собі те все, дїйшовши до краю роспуки, так і хоче ся повторити за Драгомановим, і повторити голосно на всю Русь-Україну:

„Сїдай куме на дно, не трать марно сили!“

Львів, у семі роковини смерти Драгоманова. 20. червня н. ст. 1902.

М. П.

Digitized by Google

Оповістка:

„Бібліотека для суспільних наук“ має на ціли пособити бракови того рода літератури у нас і дати українській інтелігенції в гарнім, викінченім переводі що найкрасці і найцікавіщі твори европейського сьвіта не виключаючи розуміється ся і оригінальних праць. Новітне житте проявляє з дня на день для людини, що думає, все а все нові проблеми, нові задачі до розвязання а теперішня национальна і політична боротьба Українців, боротьба на житте і смерть вимагає доконче всестороннього обдумання суспільних питань. Отсе на оправданне нашого видавництва. Мірилом нашим буде все лише вартість твору а не політичне становище автора. Найкраще гадаємо розпочати нашу бібліотеку згадкою про Драгоманова, що мав неперечно мало чи не найбільше впливу на витворенне теперішнього поступового покоління.

Адрес:
Лев Когут, Чернівці,
вул. Приватна ч. 4.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Ціна брошури 30 сотиків.

Digitized by Google